

L'HOMILIARI DE LUCULENTIUS
(MARCA HISPÀNICA CATALANA, CA. 900):
UN TRESOR AMAGAT DE LA CULTURA
TEXTUAL CAROLÍNGIA*

per MATTHIAS M. TISCHLER i EULÀLIA VERNET I PONS

RESUM

Al segle XXI, la possibilitat de descobrir, estudiar i editar un text llatí quasi desconegut i ignorat de l'edat mitjana primerenca és un fet francament rar. L'*Homiliari* de Luculentius ens ofereix aquesta excepcional oportunitat. Tots els indicis afavoreixen, ara per ara, la nostra hipòtesi, segons la qual

- * Aquest article és una versió revisada d'una comunicació impartida en la 6th Biennial Conference of the Society for the Medieval Mediterranean «Movement and Mobility in the Mediterranean (6th-15th Centuries)», en la sessió «New Perspectives in Research on Texts from the Iberian Peninsula: Editions and Studies», congrés celebrat a Barcelona, a l'Institut d'Estudis Catalans, el dia 9 de juliol del 2019. Estem agraïts a tots els participants que, acabada la comunicació, volgueren debatre amb nosaltres sobre aquesta obra carolíngia encara tan desconeguda. D'ençà d'aquest congrés, la nostra investigació ha anat avançant i s'emmarca acadèmicament en el projecte de recerca titulat «Preaching Christ from a Transcultural Standpoint: Study and Critical Edition of the Homiliary of Luculentius, the Oldest Indigenous Work of Carolingian Text Culture in Early Medieval Catalonia (ca. 900)», subvencionat gràcies al mecenatge d'una fundació privada de l'Església catòlica a Catalunya (2019-2023): <http://pagines.uab.cat/luculentius/>

Prof. Dr. Matthias M. Tischler. Institució Catalana de Recerca i Estudis Avançats / Universitat Autònoma de Barcelona. Edifici B, Camp de la UAB. E - 08193 Bellaterra. matthias.tischler@uab.cat

Dr. Eulàlia Vernet i Pons. Universitat de Barcelona, Facultat de Filologia, Departament de Filologia Clàssica, Romànica i Semítica. Gran Via de les Corts Catalanes, 585. E-08007 Barcelona. eulaliavernet@ub.edu

aquesta font rellevant, coneguda únicament a partir de fragments concrets escollits, és una rarsa en el sentit propi del terme: ha de ser considerada clarament el primer monument de la literatura llatina de l'anomenada Marca Hispànica, la regió nord-oriental de la península Ibèrica dominada pels carolingis i la seva cultura. El nostre projecte de recerca té com a objectiu dur a terme l'edició crítica completa d'aquest corpus homilètic, la identificació de les seves fonts i la contextualització religiosa, social i política de l'autor, d'àmbit possiblement monàstic, i de la seva xarxa. L'exploració d'aquest homiliari canviarà fonamentalment la visió que tenim de la cultura religiosa carolíngia a Catalunya, una regió perifèrica de l'Imperi de Carlemany, no prou valorada encara.

Paraules clau: Catalunya medieval, homiliari carolingi, Luculentius, estudis de manuscrits, llatí medieval.

THE HOMILIARY OF LUCULENTIUS (CATALAN SPANISH MARCH, CA. 900):
A HIDDEN TREASURE OF CAROLINGIAN TEXTUAL CULTURE

ABSTRACT

In the twenty-first century, the possibility to discover, study, and edit an almost unknown and neglected Latin text from the Early Middle Ages is very rare. The *Homiliary* of Luculentius offers us this exceptional opportunity. All current indicators speak in favour of our hypothesis that this considerable source, known only through selected parts, is a rarity in the proper sense: it appears to be the earliest autochthonous monument of Latin literature in the so-called Spanish March, the north-eastern part of the Iberian Peninsula dominated by the Carolingians and their culture. Our research project aims at providing the full critical edition of this homiletic corpus, identifying its sources, as well as describing the religious, social, and political context of the probably monastic author and his network. The exploration of this homiliary will substantially change our vision of Carolingian religious culture in Catalonia, a still-underrated periphery of Charlemagne's Empire.

Keywords: Medieval Catalonia, Carolingian homiliary, Luculentius, manuscript studies, medieval Latin.

EL REDESCOBRIMENT TARDÀ D'UN NOU TEXT ANTIC

L'anomenat *Homiliari* de Luculentius és un text altmedieval amb un fat injust i poc merescut. Conegut en fragments d'ençà del segle XVII, aquest homiliari ha passat a formar part de la història de la literatura medieval llatina únicament en una fase de recerca ja molt tardana, a causa de datacions i ubicacions incorrectes. Aquesta obra és encara absent en els manuals i estudis globals, nacionals i regionals de la literatura llatina medieval,¹ atès que va ser qualificada com a obra d'un autor patristic que l'hauria escrit en algun moment incert entre els segles V i VII.² A més a més, degut a la mancança d'estudis sobre els manuscrits, la localització de l'autor tampoc no ha estat pas clara.

La investigació prèvia afavorí la hipòtesi d'un autor italià. Angelo Mai, descobridor de les primeres divuit homilies d'aquesta col·lecció, va formular aquesta tesi geogràfica a principis del segle XIX.³ Aquest estudiós va editar les homilies de dos manuscrits conservats a les biblioteques de Roma (Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostòlica Vaticana, Vat. lat. 6081, i Roma, Biblioteca Vallicelliana, vol. XX) que esmenten el nom de Luculentius sense afegir-hi, però, cap més informació relativa a la posició que podria haver ocupat en el si de l'Església

1. Vegeu, en aquest sentit, Manitius (1911), Díaz y Díaz (1958-1959), Brunhölzl (1975), Alturo i Perucho (1991), Zimmermann (2003) i Martín (2010).
2. Quant a aquesta datació tan primerenca, vegeu-ne el parer discordant dels estudiosos: Fabricius (1735, p. 844) no ofereix cap pista per a datar-ne la vida de l'autor; Ceillier (1862, p. 633) el situa entre els segles V i VI; Chevalier (1907, col. 2920) l'ubica a les acaballes del segle VI; Müller (1911, p. 222 amb nota 2), Schanz *et al.* (1920, p. 596) i Bardenhewer (1932, p. 278) el situen vitalment abans de Gregori el Gran; Dekkers (1951, p. 164, núm. 953) [2a ed. 1961, p. 209, núm. 953] el fa, amb reserves, autor italià del segle VII; Stegmüller (1951, p. 529 *sq.*, núm. 5408-5418) el fa viure després del 430 i abans del 600; Affeldt (1957, p. 388, núm. 25) el situa entre els segles V i VI, i Fischer (1963, p. 361, núm. 953) el reassigna no pas abans del segle VII. Això no obstant, tant Fischer (1949, p. 91) com Frede (1981, p. 439) mostren dubtes seriosos a l'hora de datar-lo en una època primerenca, precisament per la versió de la Vulgata utilitzada.
3. L'edició d'aquestes homilies es troba en Mai (1837, p. 189-256) [repr. Migne *PL* 72, col. 803-860].

llatina.⁴ Ambdós manuscrits, segons aquest autor, haurien estat escrits a la Itàlia central de finals del segle XII o fins i tot durant la primera meitat del segle XIII.⁵

Tanmateix, la història del text i de la seva transmissió primerenca ens mena per camins allunyats substancialment d'aquesta hipòtesi italiana. Així, l'any 1914, el filòleg alemany August Eduard Anspach, especialista en Isidor de Sevilla, descobrí a Madrid dues còpies molt antigues i més o menys completes d'aquesta obra i va intentar identificar-ne els textos. Arran de la importància d'aquest homiliari, Anspach en fou escollit editor oficial en la sèrie prestigiosa del *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* (CSEL) de l'Acadèmia Austríaca de Ciències de Viena.⁶ Aquestes dues còpies (Madrid, Biblioteca de la Real Academia de la Historia, ms. 17 i ms. 21) són productes de mitjan segle X elaborats al monestir benedictí de Sant Cugat del Vallès i, ara per ara, conformen els dos manuscrits coneguts més antics d'aquest *scriptorium*.⁷ En aquestes dues còpies, el recull conté 156 homilies per a la majoria d'evangelis i d'epístoles i s'hi inicia el cicle anual amb la vigília de Nadal. Ambdós textos, més o menys còpies contemporànies, haurien tingut aparentment un mateix model.

Malgrat el mutilat estat de conservació d'aquestes còpies, el paleògraf català Anscari Mundó i Marcet pogué almenys desxifrar el colofó del ms. 17 (f. 241va), fet pel qual sabem que el sacerdot Truitari copià aquest

4. El manuscrit de la Biblioteca Vallicelliana era ja conegut per Jean Mabillon i Michel Germain (1687, p. 69). El manuscrit Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 6454, f. 192-216 és una còpia reestructurada del manuscrit amb homilies de Luculentius de Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 6081, feta per Giovanni Battista Bandini: vegeu Müller (1911, p. 207). Un fragment de l'homilia sobre Efesis 3,13-6,10 és transmès a Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 6071, f. 15: vegeu Affeldt (1957, p. 388).
5. Una altra homilia sobre Gàlates 5,25-6,10 present a Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 6081, f. 10-12, fou publicada per Müller (1911, p. 211-218) [repr. Migne Suppl. 4, París, 1967-1971, col. 1416-1420 (*Homilia* 117)]. Quant a les correccions, vegeu Bulhart (1941, p. 148 sq.).
6. Vegeu, en aquest sentit i amb relació al catàleg dels materials codicològics pertanyents al professor August E. Anspach, Fernández Catón (1966, p. 96 sq.) i Vega (1965, p. 22 sq. i 28).
7. Quant a aquest tema, vegeu Lemarié (1984a) i Ruiz García (1997, p. 145-147, núm. 17, i 169-173, núm. 21). Ambdós manuscrits són digitalment consultables al lloc web <http://bibliotecadigital.rah.es>. La pertinença d'ambdós manuscrits a l'*scriptorium* productiu de Sant Cugat ha estat demostrada per Mundó (1982) i Mundó (1991).

manuscrit el 956/957, essent abat de Sant Cugat Landeric.⁸ Seguint la tesi del jesuïta castellà i historiador de l'església Zacarías García Villada – que postulà com a autor de l'homiliari algú que hauria treballat en l'anomenada Marca Hispànica, a causa de l'escriptura carolina i del contingut d'aquests manuscrits –⁹ sabem avui que aquests dos manuscrits de Sant Cugat del Vallès – després de la recerca intensiva de manuscrits duta a terme per Joseph Lemarié, Raymond Étaix i especialment Francesc Xavier Altés i Aguiló – representen la versió del text més antiga, testimoniada també en cinc altres fragments de la Catalunya del segle x que pertanyen a tres còpies més.¹⁰ Tenim també una segona versió, que conté característiques i variants del text pròpies,¹¹ datable de mitjan segle x i que és transmesa en 91 fragments de manuscrits catalans altmedievals.¹² La transmissió del text complet de l'*Homiliari* de Luculentius, doncs, se situa i s'inicia en la part nord-oriental de la península Ibèrica, amb un nucli històric

8. «Explicit liber Deo gratias. Orate pro Tritario presbitero qui scripsit hunc librum collectaneum in honore sanctissimi Cucufati martiris sub Landerico abba anno III regnante Leutario rege, et dedit illum ad Regiatus sacer propter remedium anime sue». Vegeu Mundó (1982, p. 20), que en fixà la lectura definitiva, substituint així la incorrecta feta per Loewe i von Hartel (1886, p. 510).
9. García Villada (1936, p. 386) postulà una data d'època carolíngia, ca. 850, atesa la referència explícita de l'emperador regnant. Aquesta data és presa evidentment del colofó de Madrid, Biblioteca de la Real Academia de la Historia, ms. 17, f. 241va, el qual, això no obstant, no menciona l'emperador Lotari I (817-855), ans Lotari III del regne franc occidental (954-986): vegeu la nota 8.
10. En concret, Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, fragm. XXIII/7; Tarragona, Arxiu Històric Arxidiocesà, ms. 21/3 + Tarragona, Arxiu Històric Arxidiocesà, ms. 21/9; Vilafranca del Penedès, Arxiu Comarcal de l'Alt Penedès, Comunitat de Preveres de Vilafranca, 17: G-8-79 i G-10-99 + Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, fragm. 249. Vegeu Altés i Aguiló (2010) i, en concret, les pàgines següents: 81 sq.; 87; 92-94; 99; 104 sq.; 118 sq.; 195, núm. 87; 166 sq., núm. 51; 159 (figura); 167 sq., núm. 53; 199 sq., núm. 95; 185 (figura); 130 sq., núm. 3, i 135 (figura). En aquest article, com en la nota 12, les datacions que ofereix Altés i Aguiló cal que siguin revisades de manera minuciosa per a fonamentar-les adequadament en característiques codicològiques i paleogràfiques segures. Vegeu, tot seguit, la llista de manuscrits amb notes 35-44.
11. Vegeu Lemarié (1984a, p. 238, nota 24, i p. 281). En l'article d'Altés i Aguiló (2010, p. 83), s'hi subratlla la posterioritat d'aquesta versió.
12. Quant a la transmissió d'aquesta segona versió, vegeu Altés i Aguiló (1983 p. 35-42) i Altés i Aguiló (2010, p. 129-200). Ambdós articles també aborden el tema de la rica transmissió de les homilies de Luculentius en altres manuscrits litúrgics de Catalunya des del segle XI, una recerca iniciada per Étaix (1981, p. 337; 353 sq.; 369 sq.; 371, nota 27; 375; 384, i 395 amb nota 52). Quant a la nova identificació d'un fragment del segle XI de Caldes de Montbui, vegeu la nota 34.

notablement primerenc de la diòcesi de Vic, mentre que la transmissió perifèrica i tardana a Itàlia mostra trets textuais comuns amb la segona versió¹³ i només ofereix una petita selecció de textos de tot l'homiliari complet.¹⁴

ORIGEN I IDENTITAT DE L'AUTOR I DE L'OBRA

Aquest nou escenari doncs, demana un autor que hagi treballat en algun indret de la Marca Hispànica. Tenim també, a més a més, un altre argument textual no pas menyspreable: una de les principals fonts de l'obra de Luculentius és l'*Homiliari* de l'abat benedictí visigot Esmaragd de Saint-Mihiel, vingut d'aquesta regió fronterera septimanocatalana.¹⁵ Pel que fa a aquesta història textual, ja García Villada havia suposat que Luculentius no era altra cosa que la forma llatinitzada de Smaragdus.¹⁶ Luculentius, doncs, hauria estat més aviat un epítet del famós autor visigotocarolingi que no pas un nom propi.¹⁷

D'altra banda, si a aquest nom llatí li afegim també l'ús de les homilies carolíngies dels monjos benedictins Haimó i Heiric d'Auxerre, així com una font també citada per la recensió francocatalana de l'homiliari carolingi de Liverani,¹⁸ tot plegat fa que ens haguem de decantar per un

13. En contraposició a la primera versió, en què, a partir de l'*Homilia* 57, s'hi abreugen sistemàticament les citacions bíbliques directes, en aquesta segona versió, moltes d'aquestes citacions no s'hi escurcen, ans hi apareixen totalment desenvolupades: vegeu Altés i Aguiló (2010, p. 82 *sq.*).

14. Vegeu-ne el detall a Étaix (1981, p. 395, nota 51).

15. Amb relació al text i l'ordre que segueix en el leccionari emprat per Esmaragd, vegeu Lemarié (1984a, p. 229-235, 240 i 243-246). Quasi totes les altres homilies emprades, així com altres textos, són més antigues, procedents de Jeroni, Pelagi, Agustí, Gregori el Gran i Beda el Venerable. Vegeu, en aquest sentit, García Villada (1936, p. 386); Lemarié (1979, p. 102, i 1984a, p. 243); Müller (1988, p. 26-29, i 1999, p. 44-59).

16. Quant a aquesta hipòtesi onomàstica, vegeu García Villada (1936, p. 385).

17. Anys més tard, Altés i Aguiló (2010, p. 76) va reunir diversos testimonis catalans per a demostrar que «luculentius» i «luculenter» eren qualificatius elogiosos de textos litúrgics o exegètics. Això no obstant, de manera paral·lela, Fabricius (1735, p. 844), ja en el seu temps, considerà que «luculentius» havia de ser considerat més aviat un epítet, no pas un nom propi.

18. Vegeu, en aquest sentit, Lemarié (1979, p. 102-104); Altés i Aguiló (1983, p. 41); Lemarié (1984a, p. 240 i 243 *sq.*). Quant a aquest homiliari carolingi, vegeu Barré (1962, p. 113-122) i Altés i Aguiló (1997, p. 118-159).

autor certament més jove.¹⁹ Per tant, hem de localitzar Luculentius a la Marca Hispànica catalana i situar-lo al segle IX? Un altre argument de pes per a aquesta localització i datació és la influència litúrgica i eclesiàstica que l'Església de Narbona exercí en aquella època a banda i banda dels Pirineus.²⁰ A més a més, també tenim petges de l'ús litúrgic de Luculentius del segle IX al XIII a Narbona,²¹ Carcassona²² i Sant Ponç de Tomeres.²³ Luculentius –que sembla ser un monjo benedictí–, per tant, hauria estat, si no el primer, un dels autors llatins més primerencs d'aquesta regió de frontera i hauria escrit la seva obra després de la integració dels comtats a l'Imperi carolingi.²⁴ Fins i tot podem refermar aquesta atribució geogràfica i cronològica gràcies al text de la Vulgata citat per Luculentius, atès que les característiques que presenta semblen compatibles amb els trets específics d'algunes còpies de la tradició bíblica catalana de l'abadia benedictina de Ripoll, veïna de la seu episcopal de Vic, i de la de Sant Miquel de Cuixà, al Conflent, que, al seu torn, tenia forts lligams amb Ripoll i Vic.²⁵

19. Vegeu, quant a aquest tema de la datació, Frede (1995, p. 616, núm. 953), que el mencionà com a autor del segle IX/X, mentre que Dekkers (1995, p. 308, núm. 953) no el tingué present en el seu repertori. Així mateix, Gryson (2007, p. 638, núm. 953) seguí aquests repertoris.
20. Vegeu-ne les observacions a Altés i Aguiló (2010, p. 73 sq.).
21. Vegeu Gros (1978, p. 155, nota 6), que menciona l'ús extensiu primerenc de l'obra de Luculentius present en una col·lecció narbonesa de comentaris patristics sobre les lectures de les epístoles i els evangelis durant la missa, malgrat que, malauradament, la datació que en fa, de la primera meitat del segle IX, no sigui pas possible.
22. París, Bibliothèque Nationale de France, ms. lat. 3829, és una còpia de la col·lecció de Luculentius (en una versió revisada que conté només 74 homilies a les lectures de l'evangeli i algunes noves homilies) de l'últim quart del segle XII i fou utilitzat a la catedral de Carcassona. Vegeu Étaix (1981, p. 394 sq.), Lemarié (1984a, p. 230 amb nota 12, 238 sq., 245, nota 34, 246-250 i 253-277); Lemarié (1984b, p. 27-30 i 35-44); Sclafer *et al.* (1988, p. 442-449); Altés i Aguiló (2007, p. 274 amb nota 6, i 2010, p. 83, 99 sq. i 107 sq.).
23. París, Bibliothèque Nationale de France, ms. lat. 5259, és una còpia per a l'«officium capituli», és a dir, un «liber capituli» d'aquesta abadia fet a mitjan segle XIII. Vegeu Altés i Aguiló (2003, i 2010, p. 90 i 95).
24. Capelle (1946, p. 73), Altés i Aguiló (1983, p. 39 sq., nota 132), Müller (1999, p. 59) i Altés i Aguiló (2010, p. 75), a més a més d'observar en l'*Homiliari* de Luculentius una preferència per les fonts benedictines, van poder-hi detectar petges indiscutibles de monacat benedictí.
25. Vegeu, en aquest sentit, Altés i Aguiló (1983, p. 40, nota 133); Lemarié (1984b, p. 45); Müller (1999, p. 30-34); Altés i Aguiló (2010, p. 74).

LA DIMENSIÓ INTERRELIGIOSA I ECLESIASTICOPOLÍTICA DE L'OBRA

Pel fet que el text d'aquesta obra ens ha estat gairebé desconegut –tan sols una mica més del trenta per cent del text ha estat editat–, l'*Homiliari* de Luculentius no ha pogut ser reconegut, fins ara, com a font central per a l'evangelització de les regions dels Pirineus i dels Prepirineus durant els segles *x* i *xii*. Les seves homilies mostren sistemàticament la posició correcta de la fe cristiana (catòlica) contra els esgarriaments herètics, jueus i pagans (musulmans).²⁶ García Villada fou el primer estudiós a presentar aquesta visió mitjançant un exemple prominent del qual no indicà, tanmateix, la ubicació exacta en la col·lecció: el jesuïta comenta que, en una homilia, Luculentius se centra en l'excessiu consum d'alcohol per part dels musulmans, malgrat la prohibició explícita que en fa l'Alcorà.²⁷ A parer del jesuïta, només un autor amb coneixement exacte de la nova llei religiosa podia haver escrit comentaris d'aquest caire.²⁸ Això no obstant, el que desconeixia García Villada en aquell moment era el fet que aquesta homilia pertany a la versió textual més antiga:

ET NOLITE INEBRIARI VINO, IN QUO EST LUXURIA. Sicut enim homo non potest duobus dominis servire, Deo scilicet et mammonae, ita nullus potest inebriari vino pariter et SPIRITU SANCTO repleri. Qui Spiritu sancto repletus fuerit habebit prudentiam, castitatem, munditiam, pudicitiam, mansuetudinem, verecundiam. E regione qui vino inebriatur, habebit procacitatem, insipientiam, audaciam, furorem, libidinem. Et ideo praecipit Apostolus, non debere «inebriari vino, in quo est luxuria». Unde dicit Salomon: «Ne aspicias vinum cum flavescit in vitro; color enim blande [Cod., «blandis»] ingreditur, sed mordet ut coluber.» Potest et aliter intelligi quod dicit: «Nolite inebriari vino», id est vino malitiae, de quo Moyses in cantico Deuteronomio: «De vinea Sodomorum, vinea eorum.» Hoc vino inebriantur omnes

26. Aquesta dimensió interreligiosa de l'*Homiliari* de Luculentius ha estat breument tractada per Tischler (2018, p. 28-34).

27. Sures 2,219; 4,43; 5,90 *sq.*

28. García Villada (1936, p. 386): «En otro [sc. «sitio»] alude a la incontinencia de los sarracenos, los cuales, a pesar de que en el Corán tienen prohibido el vino, lo bebían hasta las heces. Esto solo lo pudo escribir un autor que los conocía perfectamente».

amatores mundi. De quibus dicit Apostolus: «Quorum finis interitus, quorum Deus venter est, et gloria in confusione ipsorum qui terrena sapiunt.»²⁹

Així doncs, cal que ens preguntem si ens trobem certament davant d'un coneixement directe de l'Alcorà en aquest passatge o bé si no caldria veure-hi, més aviat, tradicions islàmiques orals de caire consuetudinari. D'altra banda, es podria tractar no solament d'un costum musulmà específic, ans també d'una objecció general contra tota embriaguesa adreçada a la resta de comunitats religioses. Actualment, sembla que una resposta rotunda no és possible. Així i tot, si García Villada no va errar, Luculentius hauria estat un nou tipus de mitjancer cultural de coneixement alcorànic entre dos mons en la Marca Hispànica catalana de l'any 900. Treballant en aquesta societat fronterera, Luculentius fóra un testimoni més del grau de maduresa de la cultura monàstica, exegètica i teològica de l'Església reformada carolíngia del segle IX, amb l'afegitó que s'hauria hagut d'enfrontar al problema central de restablir i consolidar les noves estructures de l'Església cristiana llatina en contacte immediat amb els reptes religiosos d'aquesta zona de marca amb l'al-Àndalus.

Una primera lectura ràpida de les homilies ja publicades i de les inèdites sembla confirmar aquest context religiós i social, perquè això demostra que Luculentius confina sistemàticament la seva correcta posició catòlica contra maneres errònies de comportament religiós i opinions d'heretges, jueus i sarraïns en moltes de les seves homilies.³⁰ Aquest fet,

29. *Homilia* 128, ed. Migne *PL* 72, col. 838. El text ha estat confrontat amb les dues còpies de Sant Cugat del Vallès: Madrid, Biblioteca de la Real Academia de la Historia, ms. 17, f. 202vb-203vb, aquí f. 203rb-203va, i Madrid, Biblioteca de la Real Academia de la Historia, ms. 21, f. 222ra-223va, aquí f. 222vb-223ra. El text comú resultant mostra algunes diferències menors que, això no obstant, no en canvien gens el significat general.

30. Els temes centrals ja identificats són, amb relació als herètics: les falses concepcions de la naturalesa de Jesucrist en la història de la creació de Déu (Déu, home real, cos i fantasma, Fill creat, Fill adoptiu...) i de la Trinitat (Déu pare és més gran [«maior»], però el Fill és menor [«minor»], mentre que l'Esperit Sant és «més que menor» [«perminor Patre et Filio»]), etc.; pel que fa als jueus: la ceguesa que tenen, així com la feblesa de fe, la seva perfídia, el fet de ser assassins de Jesucrist i perseguïdors dels cristians, el fet de viure en la diàspora com a forma de penitència, etc.; quant als musulmans: el fet de tenir una posició errònia d'oració, l'abús excessiu de l'alcohol, el fet de viure amb la ment humana absent (com els animals), la desconeixença ignorant de Déu, la falsa opinió que tenen sobre el Crist ressuscitat, etc.

doncs, vol una interpretació del passatge suara esmentat dins el context de polèmiques i apologetiques de la societat mediterrània de frontera, fet que implica que el nostre projecte de recerca cal que identifiqui i discuteixi sistemàticament els nombrosos comentaris comparables sobre l'esgarriada «alteritat religiosa» present en aquest homiliari.

REPTES D'UNA EDICIÓ CRÍTICA DE L'*HOMILIARI* DE LUCULENTIUS: RECERCA NOVA EN CODICOLOGIA, PALEOGRAFIA, TRANSMISSIÓ TEXTUAL I LLENGUA

El redescobriment de l'*Homiliari* de Luculentius és un dels resultats principals del projecte HERA, recentment finalitzat, «From Carolingian Periphery to European Central Region: The Written Genesis of Catalonia», que ha tractat sobre el paper que la cultura carolíngia va exercir a la societat altmedieval fronterera de la Marca Hispànica (Catalunya).³¹ Paral·lelament, aquest nou projecte de recerca que hem iniciat recentment prepara una edició crítica del text complet d'aquest homiliari, del qual només s'han publicat 49 de les 156 homilies —menys d'un terç del text complet, per tant—,³² i presenta alguns nous reptes de caire multidisciplinari.

31. Vegeu, quant a aquest projecte de recerca, l'enllaç web següent: <http://pagines.uab.cat/unup/>. Aquest projecte amb seu a Barcelona formava part del macroprojecte de recerca titulat «After Empire: Using and Not Using the Past in the Crisis of the Carolingian World, c. 900 - c. 1050 (UNUP)», finançat pel programa europeu HERA (01.09.2016 - 31.08.2019): <https://arts.st-andrews.ac.uk/after-empire/>. El projecte de Barcelona ha publicat diversos materials de recerca en línia, així com també un mapa interactiu de totes les institucions medievals de Septimània i Catalunya amb cultura textual carolíngia, una llista dels arxius i biblioteques moderns que conserven els manuscrits i fragments que s'hi relacionen i una base de dades d'aquests testimonis medievals amb una descripció general dels ítems ja digitalitzats parcialment o completa: <http://pagines.uab.cat/unup/content/materials>. Les dades dels manuscrits també es presenten d'una manera sostenible i actualitzable a la base de dades «Carolingian Text Culture in Septimania and Catalonia», publicada en el marc de la xarxa de recerca internacional «Transformation of the Carolingian World»: <http://postcarolingianworld.ac.at/resources-2/>.
32. Entre el 1837 i el 2010 únicament han estat publicades 49 de les 156 homilies (*i. e.*, un 31,4 % del text), les quals foren editades en nou edicions parcials i semicrítiques de qualitat diversa; en concret: *Homiliae* 1-3, 5-9, 11-19, 21-26, 28, 37, 39, 41, 43, 52, 55, 58, 61, 83, 88, 102, 112, 117-119, 120 *sq.*, 123, 126, 128, 130, 132, 136, 139 i 149. Vegeu-ne un cop d'ull general en Altés i Aguiló (2010, p. 214-234), tot i que no s'hi mencioni l'edició provisional de les *Homiliae* 12, 18, 37, 39, 41 i 6 feta per Müller (1988, 60-74, 94-108, 123-137, 149-157, 164-178 i 188-206). Vegeu la nova visió general i sintètica a Tischler (2018, p. 37).

En la situació actual del projecte en què ens trobem, a banda de la transcripció i la comparació de les dues còpies esmentades de mitjan segle *x* de l'*Homiliari* provinents de Sant Cugat del Vallès,³³ encara cal fer una qualificació codicològica i paleogràfica precisa, així com una classificació textual de la resta de testimonis de l'*Homiliari* (manuscrits i fragments). La reunificació i la revinculació dels nombrosos fragments dispersos arreu –en arxius i biblioteques catalans sobretot–, ens estan permetent reconstruir més homiliaris, així com constatar la rica tipologia de còpies monàstiques i clericals de la col·lecció completa o parcial d'aquest homiliari. Per tant, amb l'estudi del format codicològic som més capaços, avui, d'entendre l'ús quotidià d'aquests manuscrits en contextos específics de monestirs, comunitats clericals o esglésies parroquials.

Per a dur a terme tots aquests objectius preliminars del projecte, hem viatjat arreu del territori per consultar les col·leccions catalanes i poder dur a terme una investigació manuscrita precisa. Les diferents consultes a arxius i biblioteques ens han permès obtenir resultats importants, com ara precisar la datació de molts fragments, tornar-ne a reunir de dispersos i identificar la procedència moderna, medieval o fins i tot l'origen dels homiliaris reconstruïts, detalls que, en el seu moment, no pogué observar encara Francesc Xavier Altés i Aguiló.³⁴

Presentem a continuació les troballes més significatives, per ordre diacrònic, dels manuscrits i en registrem la datació, sovint controvertida, d'Altés i Aguiló a les notes a peu de pàgina:

Ripoll, Arxiu Comarcal del Ripollès, fons Sant Pere, ms. 4A, Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, fragm. IX/16, i Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, fragm. XXIII/19: tots ells escrits a l'*scriptorium* de la catedral de Vic a mitjan segle *x*; com a mínim els dos primers fragments han de pertànyer al mateix manuscrit.³⁵

33. Quant a aquests dos manuscrits, consultables a la xarxa en accés obert, vegeu la nota 7.

34. Vegeu, pel que fa a aquest tema, Altés i Aguiló (2010). El doctor J. Antoni Iglésias Fonseca (UAB) ha fet una important troballa en descobrir i identificar, a l'arxiu històric de Caldes de Montbui (Caldes de Montbui, Arxiu Històric Municipal, s. n.), el bifoli més intern d'un quadern, els dos folis del qual foren emprats com a guardes de protecció frontal i posterior per a un volum de dos-cents folis de paper, fragments parcials de l'*Homilia* 6, que són, molt probablement, una còpia de Vic de la primera meitat del segle *xi*.

35. Vegeu Altés i Aguiló (2010, p. 161 *sq.*, núm. 42: «Segle *x*»; p. 176 *sq.*, núm. 65: «Segle *x med.*», i p. 198, núm. 92: «Segle *xi-xii*»).

Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, fragm. XX/2, i Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, fragm. XX/18: ambdós són escrits al mateix *scriptorium* de mitjan segle x i mostren els mateixos trets d'illuminació, tot i que també presenten característiques codicològiques lleugerament distintes entre si; malgrat això, aquests fragments han de ser òbviament parts del mateix manuscrit.³⁶

Montserrat, Arxiu i Biblioteca del Monestir, ms. 792/XI (fig. 1), i Solsona, Arxiu Diocesà, fragm. 65 (fig. 2): pertanyen al mateix manuscrit de la segona meitat del segle x.³⁷

Barcelona, Arxiu Diocesà, carpeta 1, fragm. 57 (*olim* 12) (fig. 3), i Barcelona, Arxiu Diocesà, carpeta 1, fragm. 15 (*olim* 16) (fig. 4): pertanyen al mateix manuscrit de la segona meitat del segle x.³⁸

Tarragona, Arxiu Històric Arxidiocesà, ms. 21/3 (fig. 5), i Tarragona, Arxiu Històric Arxidiocesà, ms. 21/9 (fig. 6): pertanyen al mateix manuscrit del darrer quart del segle x.³⁹

Vilafranca del Penedès, Arxiu Comarcal de l'Alt Penedès, Comunitat de Preveres de Vilafranca, 17: G-8-79 i G-10-99, i Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, fragm. 249: pertanyen al mateix manuscrit del darrer quart del segle x.⁴⁰

Montserrat, Arxiu i Biblioteca del Monestir, ms. 793/V: fou escrit a Santa Maria de Ripoll a la primeria del segle xi, en temps de l'abat Oliba.⁴¹

36. Vegeu Altés i Aguiló (2010, p. 191 *sq.*, núm. 81: «Segle x-xi», i p. 193 *sq.*, núm. 84: «Segle x *med.*»).

37. Vegeu Altés i Aguiló (2010, p. 160 *sq.*, núm. 40: «Segle x, segona meitat», i p. 162, núm. 43: «Segle x *ex.*»).

38. Vegeu Altés i Aguiló (2010, p. 140 *sq.*, núm. 13: «Segle x, darrer quart», i p. 132, núm. 6: «Segle x, darrer quart»).

39. Vegeu Altés i Aguiló (2010, p. 166 *sq.*, núm. 51: «Segle x *ex.*», i p. 167 *sq.*, núm. 53: «Segle x *ex.*»).

40. Vegeu Altés i Aguiló (2010, p. 199 *sq.*, núm. 95: «Segle x, darrer quart», i p. 130 *sq.*, núm. 3: «Segle x, segona meitat»).

41. Vegeu Altés i Aguiló (2010, p. 161, núm. 41: «Segle x, *med.*»).

Girona, Arxiu Diocesà, ms. 27, fragm. 3; Girona, Arxiu Diocesà, ms. 27, fragm. 3bis; Girona, Arxiu Diocesà, ms. 27, fragm. 4, i Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 2363: tots foren escrits en el mateix *scriptorium* de la primera meitat del segle XI i mostren els mateixos trets quant a la il·luminació.⁴²

Tarragona, Arxiu Històric Arxidiocesà, ms. 18/12; Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 5067/4; Tarragona, Arxiu Històric Arxidiocesà, ms. 18/3, i Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 193/35 (*olim* ms. 193/41): pertanyen a un únic manuscrit de la segona meitat del segle XI.⁴³

Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, fragm. XXIII/20, i Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, fragm. IX/22: pertanyen al mateix manuscrit del segle XII.⁴⁴

El nombre sorprenentment elevat de testimonis primerencs de l'*Homiliari* datables del segle X i principis de l'XI mostren els trets paleogràfics típics catalans que coneixem per altres còpies contemporànies de Vic i de Ripoll. En comparació amb la transmissió general actualment coneguda de les homilies, una part elevada de fragments prové de les esglésies de la diòcesi de Vic, fet que reforça encara més la nostra hipòtesi segons la qual aquesta fóra la primera regió de producció i transmissió de l'*Homiliari* de Luculentius.⁴⁵ A més, també estem consultant la rica tradició de catàlegs de biblioteques

42. Vegeu Altés i Aguiló (2010, p. 150 *sq.*, núm. 30: «Segle XI», i p. 145 *sq.*, núm. 21: «Segle XI»).

43. Vegeu Altés i Aguiló (2010, p. 166, núm. 50: «Segle X-XI»; p. 147 *sq.*, núm. 25: «Segle X, segona meitat»; p. 164, núm. 47: «Segle XI, primera meitat», i p. 144 *sq.*, núm. 20: «Segle XI *med.*»).

44. Vegeu Altés i Aguiló (2010, p. 177, núm. 66: «Segle XIII»).

45. Els fragments més antics següents són de manuscrits de Vic del segle X: Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, fragm. XXIII/7, primer quart del segle X; Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, fragm. IX/27, segon quart del segle X; Ripoll, Arxiu Comarcal del Ripollès, fons Sant Pere, ms. 4A; Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, fragm. IX/16, i Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, fragm. XXIII/19, mitjan segle X (vegeu la nota 35); Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, fragm. XXIII/9, des de la segona meitat fins a finals del segle X. Una recerca paleogràfica minuciosa futura redescobrirà, certament, més còpies antigues de Vic.

medievals⁴⁶ i dotacions de llibres⁴⁷ de les esglésies parroquials, catedrals i cases monàstiques i canòniques a Septimània, Catalunya i altres indrets de la península Ibèrica, per tal d'identificar altres còpies perdudes o fins i tot vincular manuscrits i fragments conservats de *l'Homiliari* a aquestes mencions medievals.⁴⁸ Aquesta feina ens permet contextualitzar el fat de *l'Homiliari* en els seus marcs monàstics, religiosos i polítics originals i posteriors.

Amb l'establiment dels aparats de variants i la identificació de les fonts de l'obra obtenim una visió més profunda del ventall de fonts clàssiques, patrístiques i altmedievals utilitzades en *l'Homiliari* –només parcialment identificades per Hildegund Müller—⁴⁹ i n'identifiquem, així, el propi material textual. D'altra banda, també establim una base per a l'anàlisi detallada de la llengua llatina de *l'Homiliari*, que mostra trets fonològics, morfològics, sintàctics i lèxics específics. Totes aquestes observacions reforcen la nostra impressió que *l'Homiliari* de Luculentius cal situar-lo en l'emergent Catalunya comtal altmedieval.⁵⁰

Certament, el breu resum que oferim a tall de mostra d'alguns trets lingüístics del llatí de Luculentius, tot i que no sigui exhaustiu, és altament representatiu: ens permet remarcar que els vulgarismes llatins d'aquesta obra posen de manifest l'existència d'una llengua protoromànica que,

46. Un efecte secundari positiu del nostre projecte de recerca és que, ni que sigui parcialment, podem esmenar una xacra greu del medievalisme dels segles XIX al XXI a França, Catalunya i Espanya, països que mai no s'han dedicat a la publicació de repertoris ni de catàlegs o inventaris medievals editats críticament (com, per exemple, ho han fet Àustria, Alemanya, Suïssa o la Gran Bretanya). Les dades rellevants foren recopilades per Beer (1894), Faulhaber (1987) i Dolbeau i Petitmengin (1987 i 1995). Així i tot, una primera visió panoràmica dels inventaris de llibre català altmedieval fins al segle XII ha estat publicada a Alturo i Perucho (1996). Mentrestant, s'han anat publicant edicions més recents de catàlegs medievals, especialment a Catalunya.
47. En aquest tema, Catalunya té l'última paraula en matèria de recerca. Vegeu Baraut (1986) i Ordeig i Mata (1993-2002).
48. Vegeu Altés i Aguiló (2010, p. 79-81, i 2012, p. 16 *sq.*), que suggerí la identificació dels títols del llibre «evangeliorum disposito», «librum dispositum» o «expositum de circuli anno [!]', etc. presents en les dotacions i inventaris de llibres catalans a partir de principis del segle X amb *l'Homiliari* de Luculentius.
49. Això es deu al fet que Müller (1988 i 1999) publicà únicament una selecció d'homilies i n'analitzà les fonts. Vegeu la nota 32.
50. Aquesta obra carolíngia –tan altament difosa, la major part del text de la qual, però, encara roman inèdit— constituirà, així, una font important per al *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*, del qual fins ara només se n'ha publicat un volum i dos fascicles: Bassols i Bastardas (1960-2006).

per les seves característiques, podria ser descrita com una llengua molt propera al que serà més endavant la família catalanoprovençal.⁵¹

Pel que fa a les característiques fonològiques d'aquest homiliari,⁵² algunes de les més rellevants són, per exemple, l'absència d'intercanvi entre l'oclusiva bilabial «b» i la fricativa labiodental «v» («b-v»); altrament, es constata ben sovint una geminació consonàntica de líquides i d'oclusives,⁵³ mentre que al final de la paraula, la dental sonora «d» s'ensordeix en «t».⁵⁴

Amb relació a la morfologia nominal, les evidències de la pèrdua d'oposició entre gènere masculí i neutre són nombroses, com s'esdevindrà més endavant en romanç.⁵⁵ Quant a la sintaxi de casos, el tret més cridaner és la pèrdua de l'oposició entre acusatiu i ablatiu, sobretot en el règim de les preposicions.⁵⁶ Amb relació a la morfologia verbal, també trobem una tendència a la transitivització d'alguns verbs, com es comprovarà més endavant en algunes llengües

51. Aquesta nova hipòtesi implica revisar l'opinió de Müller (1999, p. 21) segons la qual el llatí vulgar de Luculentius hauria de ser localitzat en la Itàlia central, probablement a la regió de Roma, un origen ja postulat abans per Lemarié (1984a, p. 240). Tots dos, però, basaren els seus arguments únicament en una visió parcial de la transmissió textual.
52. Els exemples que se citen a continuació són extrets de l'edició parcial de Müller (1999, p. 85-97, 118-123, 130-135, 146-150, 154-159, 169-177, 192-203, 217-221, 229-236, 246-251, 259-268 i 287-302), citats aquí amb el número d'*Homilia*, la pàgina i la línia de l'edició. Les citacions han estat comparades de nou amb la còpia de Sant Cugat, avui a Madrid, Biblioteca de la Real Academia de la Historia, ms. 17 (vegeu la nota 7).
53. Müller (1999, p. 22): «accutisima» (*Homilia* 14, p. 194, l. 62), «apperuit» (*Homilia* 12, p. 172, l. 89), «immaginem» (*Homilia* 6, p. 94, l. 302) i «occulis» (*Homilia* 6, p. 86, l. 44).
54. Müller (1999, p. 22): ex. «aliut», «illot», «quit», etc.; vegeu en català antic «fred» [frɛt], «sord» [sɔrt], «verd» [vɛrt], etc.
55. Müller (1999, p. 23 sq.): ex. «canticus» (*Homilia* 11, p. 158, l. 133), però, paral·lelament, «canticum»; «caelus» (*Homilia* 6, p. 88, l. 116), però «caelum»; «vitii» («de ceteris viciis... quos», *Homilia* 16, p. 231, l. 57), en paral·lel amb «vitia», etc.
56. Müller (1999, p. 27): les preposicions d'ablatiu, com ara «cum», «de», «pro», etc. s'hi utilitzen en acusatiu («cum omne genus humanum», *Homilia* 7, p. 118, l. 25 sq.; «pro necem», *Homilia* 11, p. 154, l. 20 sq.; «pars pro totum», *Homilia* 14, p. 201, l. 265), mentre que les preposicions d'acusatiu, com ara «inter», «ob», «per», «trans», etc. són emprades en cas ablatiu («per... annis», *Homilia* 23, p. 299, l. 351 sq.).

romàniques.⁵⁷ Pel que fa a les formes verbals perifràstiques, ara s'utilitzen els usos pleonàstics ja trobats en llatí vulgar, com «fuisset creata» o «completa fuisse».⁵⁸

Quant a la sintaxi de les oracions, s'hi utilitza el participi concertat, de vegades interpretant-se com a oració independent, com ho faran les llengües romàniques.⁵⁹ Paral·lelament, la construcció d'ablatiu absolut també s'utilitza, algun cop, allà on seria esperable l'ús d'un participi concertat.⁶⁰

Amb relació al vocabulari, es poden trobar usos lèxics especials amb significat propi en aquest homiliari llatí, tal com més endavant testimoniaran les llengües romàniques, com per exemple el substantiu «causa» amb el significat del llatí «res» (català «cosa»)⁶¹ o «secretari» amb el significat de «confident».⁶² També hi ha noves construccions i

57. Müller (1999, p. 28): ex. «adhaereo» amb un acusatiu de persona (*Homilia* 23, p. 288, l. 50: «adherebit sibi uxorem») o també «praedico» amb el significat de 'fer proselitisme, convertir algú amb la predicació' (*Homilia* 15, p. 217, l. 9: «Hii prediccati ab apostolo»). Pel que fa a aquest darrer exemple, segles més tard, aquest mateix significat verbal continuarà vigent en les ja formades llengües romàniques, en concret en el català de Ramon Llull (*Blaquerna*, cap. 45: «temps era que los infeels fossen preycats») o en Ramon Muntaner (*Crònica*, cap. 25: «El senyor rey los preycà e'ls dix moltes bones paraules e rahons»). Vegeu Alcover i Moll (1993, vol. 8, col. 822).
58. Müller (1999, p. 25): ex. «Fuerunt alii qui dixerunt quod omnis creatura bona a Deo fuisset creata, mala autem a diabolo» (*Homilia* 6, p. 87, l. 92 - p. 88, l. 93) i «Putabant quidam eorum omnia in lege completa fuisse» (*Homilia* 15, p. 217, l. 13 sq.).
59. Müller (1999, p. 29): «Vel certe ideo persecutores suos fugiendò declinare volens, quia futurum erat ut ipse suis doceret: "Si vos persecuti fuerint in una civitate, fugite in aliam", prius facere voluit quod postea futurum erat ut doceret» (*Homilia* 12, p. 170, l. 48-51).
60. Müller (1999, p. 29): «Noverat enim quod rege et Deo nato utrum in breve tempus crescere volens oculis videncium quasi puer unius anni vel duorum apparet an crescens vim in parvitate corporis celaret» (*Homilia* 12, p. 173, l. 128-131).
61. Müller (1999, p. 22): «"Amen dico vobis, venient hec omnia" [Mateu 23, 36]. Replicat Dominus sentenciam, ut confirmet causam» (*Homilia* 8, p. 133, l. 109 sq.).
62. Müller (1999, p. 22): «accedentes ad beatum Iohannem rogaverunt eum, ut ille qui discipulus Domini familiaris et secretarius fuerat scriberet eis evangelium de divinitate, per quod et hereses que iam tunc pululabant resecaere et eos qui futuri erant convincere potuissent» (*Homilia* 6, p. 86, l. 36-39). Quant a la vigència semàntica d'aquest mot llatí en les ja formades llengües romàniques, vegeu el català antic «secretari» – 'participant dels secrets o intimitats d'algú' –; vegeu Alcover i Moll (1993, vol. 9, col. 783).

significats lèxics, com ara l'adjectiu «pr(a)estus» per «preparat, llest». ⁶³ A l'*Homiliari* de Luculentius també es poden trobar alguns *hapaxlegòmena* com el substantiu «ingluvio» amb el significat de «menjador» ⁶⁴ o l'adjectiu «induster» per «hàbil, enginyós» (del llatí «industria»). ⁶⁵ Una altra tendència llatina vulgar en aquest homiliari carolingi és la substitució de la paraula bàsica pel diminutiu aparentment amb el mateix significat – però, al nostre entendre, amb un deix irònic o humorístic –, com es pot veure en l'ús de «cultellus» en lloc de «culter» ⁶⁶ o «latrunculus» en lloc de «latro». ⁶⁷

Gairebé tots els fenòmens lingüístics acabats de descriure pertanyen al camp de les característiques del llatí vulgar i es trobaran vigents, segles més tard, en algunes de les llengües romàniques antigues. Un detallat estudi de la llengua llatina testimoniada a l'*Homiliari* de Luculentius ens permetrà donar suport a la nostra hipòtesi codicològica i paleogràfica segons la qual l'autor de les homilies, el nostre enigmàtic Luculentius,

63. Müller (1999, p. 22): «Camelum tortuosum est animal. Gippum abet in dorso prestum ad honus domini sui adportandum» (*Homilia* 17, p. 250, l. 129 sq.). Vegeu, amb el mateix significat que l'adjectiu llatí, el català antic «prest» per 'disposat', 'preparat'; ex. Ramon Muntaner, *Crònica*, cap. 72: «E açò som prests e aparellats de fermar»; vegeu Alcover i Moll (1993, vol. 8, col. 862).
64. Müller (1999, p. 22): «Aliter autem, quod Dei filius ad nupcias venit, non causa ingluvie fecit, sicut ingluviones facere solent ad sacietatem ventris explendam, sed fecit more aucupis» (*Homilia* 23, p. 288, l. 56 - p. 289, l. 58).
65. Müller (1999, p. 22): «postmodum iuncta amicitia cum Irchano pontifice Iudeorum comendaverat ei filium suum Herodem istum de quo presens leccio dicit. Qui videns eum virum fortem et industrem, que ille enutrivit inter scolares domus sue, factusque est vir illust^ris» (*Homilia* 18, p. 259, l. 22-26); el mateix significat que l'adjectiu llatí es trobarà, segles més tard, testimoniats en vulgar. Vegeu el català antic «industriós, -osa» per 'que obra amb indústria, amb aplicació hàbil de l'enginy'; vegeu Alcover i Moll (1993, vol. 6, col. 647).
66. Müller (1999, p. 23): «Igitur sex filiis suis a se neccatis petiit cultellum, ut more solito pomum purgaret, elevavitque in se ipse dexteram suam et ita obiit» (*Homilia* 12, p. 176, l. 239 sq.). Vegeu el català antic «coltell» per 'ganivet; eina de tall, consistent en una fulla d'acer relativament curta i posada al cap d'un mànec, que serveix per a ferir o per a treballar diverses matèries'; vegeu Alcover i Moll (1993, vol. 3, col. 282).
67. Müller (1999, p. 23): «Irrumpentes latrunculi de Idumea capta preda inter cetera captum Antipatrem duxerunt filium Herodis, quem ille pro nimia paupertate redimere non potuit, et nutrius a latrunculis, a quibus fuerat captus, factus et ipse princeps latronum» (*Homilia* 18, p. 259, l. 18-21). Vegeu el català antic «lladregot, -ota» per 'persona que roba hàbilment, però no en coses grosses'; vegeu Alcover i Moll (1993, vol. 6, col. 870 i també el castellà «ladronzuelo» per 'ladrón', 'granuja', 'pícaro' (*Diccionario de la lengua española*, vol. 2, Madrid, 2001, p. 1342).

hauria escrit la seva obra a la regió dels comtats catalans emergents, hipòtesi evidenciada per la gran riquesa en primers testimonis procedents del bisbat de Vic que es poden datar del primer quart del segle *x* en endavant.

MANUSCRITS

- Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, fragm. 249.
 Barcelona, Arxiu Diocesà, carpeta 1, fragm. 15 (*olim* 16).
 Barcelona, Arxiu Diocesà, carpeta 1, fragm. 57 (*olim* 12).
 Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 193/35 (*olim* ms. 193/41).
 Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 2363.
 Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 5067/4.
 Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 6071.
 Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 6081.
 Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 6454.
 Girona, Arxiu Diocesà, ms. 27, fragm. 3.
 Girona, Arxiu Diocesà, ms. 27, fragm. 3bis.
 Girona, Arxiu Diocesà, ms. 27, fragm. 4.
 Madrid, Biblioteca de la Real Academia de la Historia, ms. 17.
 Madrid, Biblioteca de la Real Academia de la Historia, ms. 21.
 Montserrat, Arxiu i Biblioteca del Monestir, ms. 792/XI.
 Montserrat, Arxiu i Biblioteca del Monestir, ms. 793/V.
 París, Bibliothèque Nationale de France, ms. lat. 3829.
 París, Bibliothèque Nationale de France, ms. lat. 5259.
 Ripoll, Arxiu Comarcal del Ripollès, fons Sant Pere, ms. 4A.
 Roma, Biblioteca Vallicelliana, vol. xx.
 Solsona, Arxiu Diocesà, fragm. 65.
 Tarragona, Arxiu Històric Arxidiocesà, ms. 18/3.
 Tarragona, Arxiu Històric Arxidiocesà, ms. 18/12.
 Tarragona, Arxiu Històric Arxidiocesà, ms. 21/3.
 Tarragona, Arxiu Històric Arxidiocesà, ms. 21/9.
 Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, fragm. IX/16.
 Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, fragm. IX/22.
 Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, fragm. IX/27.
 Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, fragm. XX/2.
 Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, fragm. XX/18.
 Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, fragm. XXIII/7.

Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, fragm. XXIII/9.
 Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, fragm. XXIII/19.
 Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, fragm. XXIII/20.
 Vilafranca del Penedès, Arxiu Comarcal de l'Alt Penedès, Comunitat de Preveres de Vilafranca, 17: G-8-79 i G-10-99.

BIBLIOGRAFIA

- AFFELDT, Werner (1957). «Verzeichnis der Römerbriefkommentare der lateinischen Kirche bis zu Nikolaus von Lyra». *Traditio*, vol. 13, p. 369-406.
- ALCOVER, Antoni Maria; MOLL, Francesc de Borja (1993). *Diccionari català-valencià-balear*. Palma: Moll. 10 vol.
- ALTÉS I AGUILÓ, Francesc Xavier (1983). «A propòsit del manuscrit llatí 3.806 de la Biblioteca Nacional de París. Un homiliari de Vilabertran». *Miscellània Litúrgica Catalana*, vol. 2, p. 13-47.
- (1997). «La *pars aestivalis* de l'Homiliari de l'ofici catalanonarbonès. Inventari i difusió. Reconstitució de la seva recensió de l'Homiliari carolingi de Liverani». *Miscellània Litúrgica Catalana*, vol. 8, p. 107-159.
- (2003). «Les *Homiliae capitulares* del monestir de Sant Ponç de Tomeres i l'homiliari de l'ofici catalanonarbonès». *Miscellània Litúrgica Catalana*, vol. 11, p. 131-157.
- (2007). «Una recensió del segle XI de les homilies sobre les epístoles estivals de l'Homiliari dit de *Luculentius(us)*, testimoniada en els homiliaris de l'ofici del monestir de Serrateix i de la canònica de Solsona». *Miscellània Litúrgica Catalana*, vol. 15, p. 273-304.
- (2010). «La tradició codicològica i litúrgica de l'homiliari carolingi de Luculentius a Catalunya. La recensió catalana. Inventari i homilies recuperades». *Miscellània Litúrgica Catalana*, vol. 18, p. 71-241.
- (2012). «Un Homiliari i una col·lecció homilètica carolingis, copiats a l'entorn de l'any 900 (Vic, Arx. Cap., ms. 60, i Arx. Episc., fragm. XXIII/27)». *Miscellània Litúrgica Catalana*, vol. 20, p. 15-45.
- ALTURO I PERUCHO, Jesús (1991). «La cultura llatina medieval a Catalunya. Estat de la qüestió». A: *Symposium internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-XI)*. Vol. 1, a cura de Frederic Udina i Martorell. Barcelona: Real Academia de Buenas Letras de Barcelona. (Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona; 23), p. 21-48.

- (1996). «Les inventaires de livres en Catalogne du IXe au XIIIe siècles». A: *La conservation des manuscrits et des archives au Moyen Âge. XIe Colloque du Comité International de Paléographie Latine, Bruxelles, Bibliothèque Royale Albert Ier, 19-21 octobre 1995* [= *Scriptorium*, vol. 50, núm. 2]. Ed. a cura de Pascale Bourgain i Albert Derolez. Bruxelles: Centre d'Étude des Manuscrits, p. 370-379.
- BARAUT, Cebrià (1986). *Les actes de consagracions d'esglésies de l'antic bisbat d'Urgell (segles IX-XII)*. La Seu d'Urgell: Societat Cultural Urgellitana.
- BARDENHEWER, Otto (1932). *Geschichte der altkirchlichen Literatur*. Vol. 5. Friburg de Brisgòvia: Herder.
- BARRÉ, Henri (1962). *Les homéliaires carolingiens de l'école d'Auxerre: Authenticité. Inventaire. Tableaux comparatifs. Initia*. Ciutat del Vaticà: Biblioteca Apostolica Vaticana. (Studi e Testi; 225).
- BASSOLS DE CLIMENT, Marià; BASTARDAS I PARERA, Joan (ed.). *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*. Barcelona: Universitat de Barcelona; CSIC. [1: A-D, Barcelona: Universitat de Barcelona; CSIC, 1960-1985; fasc. 11: F, Barcelona: Universitat de Barcelona; CSIC, 2001; fasc. 12: G, Barcelona: Universitat de Barcelona; CSIC, 2006].
- BEER, Rudolf (1894). *Handschriftenschätze Spaniens. Bericht über eine in den Jahren 1886-1888 durchgeführte [!] Forschungsreise...* Viena: Tempsky. (Abhandlungen über Handschriftenkunde; 1) [Repr. Amsterdam: v. Heusden, 1970].
- BRUNHÖLZL, Franz (1975). *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*. Vol. 1. Munic: Fink. [2a ed. 1996].
- BULHART, Vinzenz (1941). «Textkritische Bemerkungen zu Luculentius». *Wiener Studien*, vol. 59, p. 148-150.
- CAPELLE, Bernard (1946). «Le Maître antérieur à S. Benoît?». *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, vol. 41, p. 66-75.
- CEILLIER, Rémy (1862). *Histoire générale des auteurs sacrés et ecclésiastiques*. Vol. 11. París: Vivès.
- CHEVALIER, Ulysse (1907). *Répertoire des sources historiques du Moyen Âge. Bio-bibliographique*. Vol. 2. 2a ed. París: Picard.
- DEKKERS, Eligius (1951). *Clavis patrum latinorum*. Steenbrugge: Abbatia Sancti Petri. (Sacris Erudiri; 3).
— (1995). *Clavis patrum latinorum* (CChr.SL). 3a ed. Steenbrugge: Abbatia Sancti Petri.
- DÍAZ Y DÍAZ, Manuel Cecilio (1958-1959). *Index scriptorum latinorum medii aevi hispanorum*. Vol. 1-2. Salamanca: Universidad de Salamanca.

- (Acta Salmanticensia. Serie de Filosofía y Letras; 13) [Madrid: CSIC, 1959].
- DOLBEAU, François; PETTMENGIN, Pierre (1987). *Indices librorum I. Catalogues anciens et modernes de manuscrits médiévaux en écriture latine. Sept ans de bibliographie (1977-1983)*. París: Presses de l'École Normale Supérieure. (Bibliothèque de l'École Normale Supérieure. Guides et Inventaires Bibliographiques; 3).
- (1995). *Indices librorum II. Catalogues anciens et modernes de manuscrits médiévaux en écriture latine. Sept ans de bibliographie (1984-1990) et compléments pour 1977-1983*. París: Presses de l'École Normale Supérieure. (Bibliothèque de l'École Normale Supérieure. Guides et Inventaires Bibliographiques; 5).
- ÉTAIX, Raymond (1981). «Quelques homéliaires de la région catalane». *Recherches Augustiniennes*, vol. 16, p. 333-398.
- FABRICIUS, Johann Albert (1735). *Bibliotheca latina mediae et infimae aetatis*. Vol. 4. Hamburg: Felginer.
- FAULHABER, Charles B. (1987). *Libros y bibliotecas en la España medieval: Una bibliografía de fuentes impresas*. Londres i Wolfeboro (NH): Grant and Cutler. (Research Bibliographies & Checklists; 47).
- FERNÁNDEZ CATÓN, José María (1966). *Catálogo de los materiales codicológicos y bibliográficos del legado científico del Prof. Dr. August Eduard Anspach*. Lleó: CSIC.
- FISCHER, Bonifatius (1949). *Verzeichnis der Sigel für Handschriften und Kirchenschriftsteller*. Friburg de Brisgòvia: Herder, 1949. (Vetus Latina. Die Reste der Altlateinischen Bibel; 1).
- (1963). *Verzeichnis der Sigel für Kirchenschriftsteller*. 2a ed. Friburg de Brisgòvia: Herder. (Vetus Latina. Die Reste der Altlateinischen Bibel; 1,1).
- FREDE, Hermann Josef (1981). *Kirchenschriftsteller: Verzeichnis und Sigel*. Friburg de Brisgòvia: Herder, 1981. (Vetus Latina. Die Reste der Altlateinischen Bibel; 1,1).
- (1995). *Kirchenschriftsteller: Verzeichnis und Sigel*. 4a ed. Friburg de Brisgòvia: Herder. (Vetus Latina. Die Reste der Altlateinischen Bibel; 1, 1).
- GARCÍA VILLADA, Zacarías (1936). *Historia eclesiástica de España*. Vol. 3. Madrid: Ibero-Americana de Publicaciones.
- GROS, Miquel dels Sants. «Fragments de Bíblies llatines del Museu Episcopal de Vic». *Revista Catalana de Teologia*, vol. 3, núm. 2, p. 153-171.

- GRYSON, Roger (2007). *Répertoire général des auteurs ecclésiastiques latins de l'Antiquité et du Haut Moyen Âge*. Vol. 2. 5a ed. Friburg de Brisgòvia: Herder. (Vetus Latina. Die Reste der Altlateinischen Bibel; 1,1).
- LEMARIÉ, Joseph (1979). «Deux fragments d'homéliaires conservés aux archives capitulaires de Vich, témoins de sermons pseudo-augustiniens et du commentaire de Luculentius sur les Évangiles». *Revue des Études Augustiniennes*, vol. 25, p. 85-105.
- (1984a). «La collection carolingienne de Luculentius restituée par les deux codices Madrid, Real Academia de la Historia, Aemil. 17 et 21». *Sacris Erudiri*, vol. 27, p. 221-371.
- (1984b). «Les homélies pour la dédicace de la collection de Luculentius et du Parisinus 3829». *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, vol. 3, p. 27-45.
- LOEWE, Gustav; HARTEL, Wilhelm von (1886). *Bibliotheca Patrum Latinorum Hispaniensis*. Viena: Gerold. (Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu Wien, Philosophisch-historische Classe; 113) [Repr. Hildesheim: Olms, 1973].
- MABILLON, Jean; GERMAIN, Michel (1687). *Museum Italicum seu Collectio Veterum Scriptorum ex Bibliothecis Italicis*. Vol. 1. París: Martin et al.
- MAI, Angelo (1837). *Scriptorum veterum nova collectio e Vaticanis codicibus edita*. Vol. 9. Roma: Typis Vaticanis.
- MANITIUS, Max (1911). *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*. Vol. 1. Munic: Beck. (Handbuch der Altertumswissenschaft; IX. 2. 1).
- MARTÍN, José Carlos (2010). *Sources latines de l'Espagne tardo-antique et médiévale (V^e-XIVe siècles)*. París: CNRS, 2010. (Documents, Études et Répertoires publiés par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes; 77).
- MÜLLER, Alfons (1911). «Ein neues Fragment aus dem Schriftkommentar des Luculentius». *Theologische Quartalschrift*, vol. 93, p. 206-222.
- MÜLLER, Hildegund (1988). *Exemplarische Untersuchungen zu den Quellen des Luculentius-Homiliars*. Viena. (Dipl. Uni. Wien).
- (1999). *Das 'Luculentius'-Homiliar. Quellenkritische Untersuchungen mit Teiledition*. Viena: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. (Wiener Studien. Beiheft 23. Arbeiten zur Mittel- und Neulateinischen Philologie; 3).
- MUNDÓ, Anscari (1982). «Entorn de dos còdexs del segle X de Sant Cugat del Vallès». *Faventia*, vol. 4, núm. 2, p. 7-23.
- (1991). «Collectaneum seu Homiliae Luculentii in Epistolas et Evangelia (Madrid, R. Academia de la Historia, San Millán Ms. 17

- i 21». A: *Catalunya romànica*. Vol. 18. Ed. a cura d'Antoni Pladevall i Font. Barcelona: Pòrtic, p. 190 sq.
- ORDEIG I MATA, Ramon (2002). *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*. Vol. 1-6. Vic: Estudis Històrics. (Estudis Històrics. Diplomataris; 4-7).
- RUIZ GARCÍA, Elisa (1997). *Catálogo de la sección de códices de la Real Academia de la Historia*. Madrid: Real Academia de la Historia.
- SCHANZ, Martin et al. (1920). *Geschichte der römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian*. Munic: Beck. (Handbuch der Altertumswissenschaft; VIII. 4. 2).
- SCLAFFER, Jacqueline (ed.); BLOCH, Denise (ed.); THOMAS, Marcel (dir.) (1988). *Catalogue général des manuscrits latins*. Tom 7 (núm. 3776 a 3835): *Homélieires*. París: Bibliothèque Nationale de France.
- STEGMÜLLER, Friedrich (1951). *Repertorium Biblicum Medii Aevi*. Vol. 3. Madrid: CSIC.
- TISCHLER, Matthias M. (2018). «Supposed and true knowledge of the Qur'ān in early medieval Latin literature, eighth and ninth centuries». *Journal of Transcultural Medieval Studies*, vol. 5, p. 7-54.
- VEGA, Ángel Custodio (1965). «El Prof. Doctor August Eduard Anspach. Semblanza literaria». *Archivos Leoneses: Revista de Estudios y Documentación de los Reinos Hispano-Occidentales*, núm. 37-38, p. 9-28.
- ZIMMERMANN, Michel (2003). *Écrire et lire en Catalogne (IXe-XIIe siècle)*. Vol. 1-2. Madrid: Casa de Velázquez. (Bibliothèque de la Casa de Velázquez; 23, 1-2).

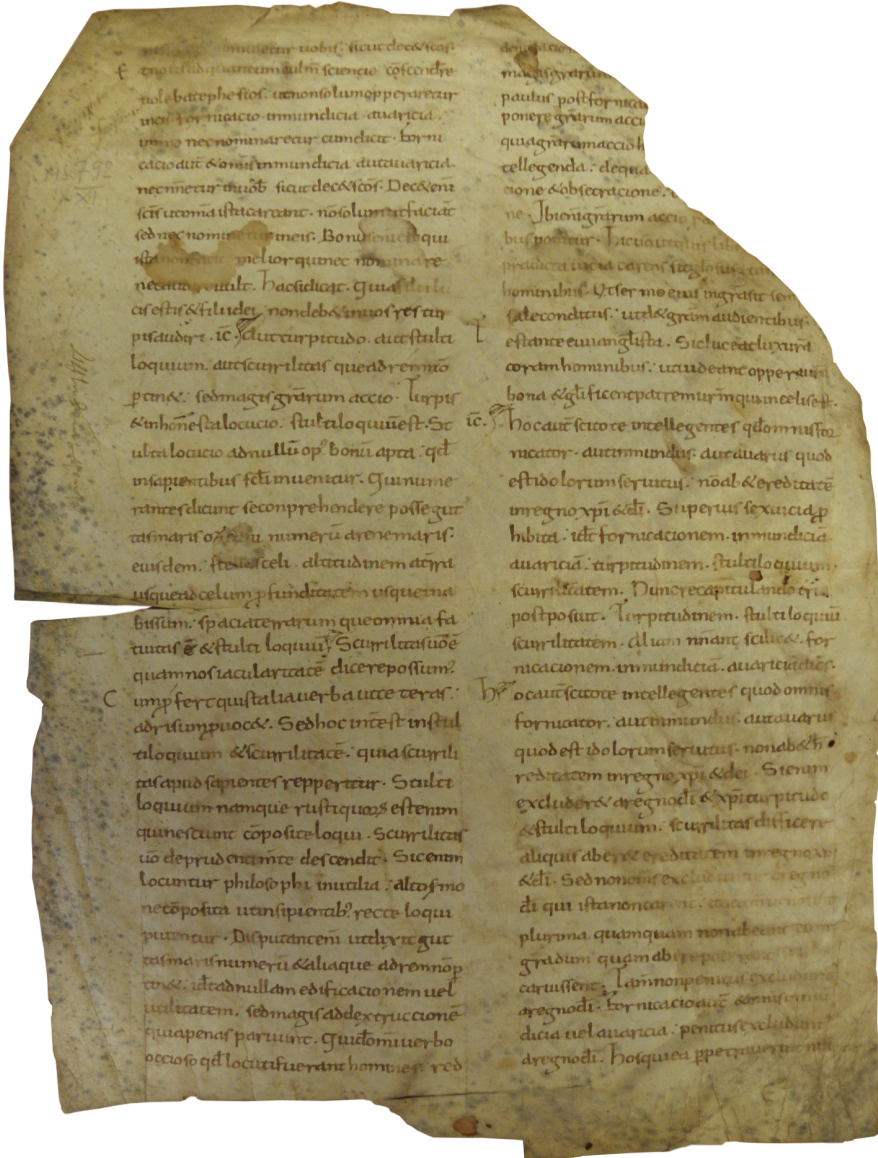

Figura 1. Montserrat, Arxiu i Biblioteca del Monestir, ms. 792/XI, v.

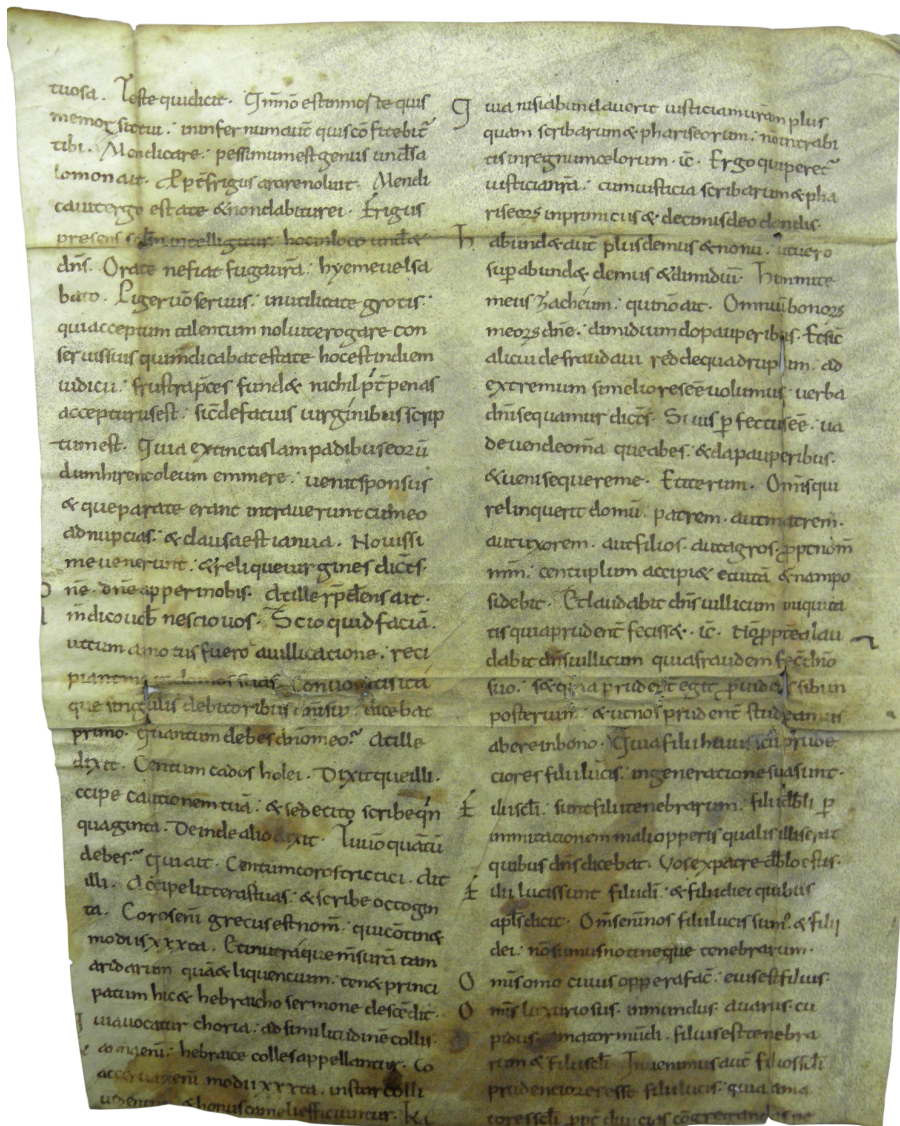

Figura 2. Solsona, Arxiu Diocesà, fragm. 65, v.

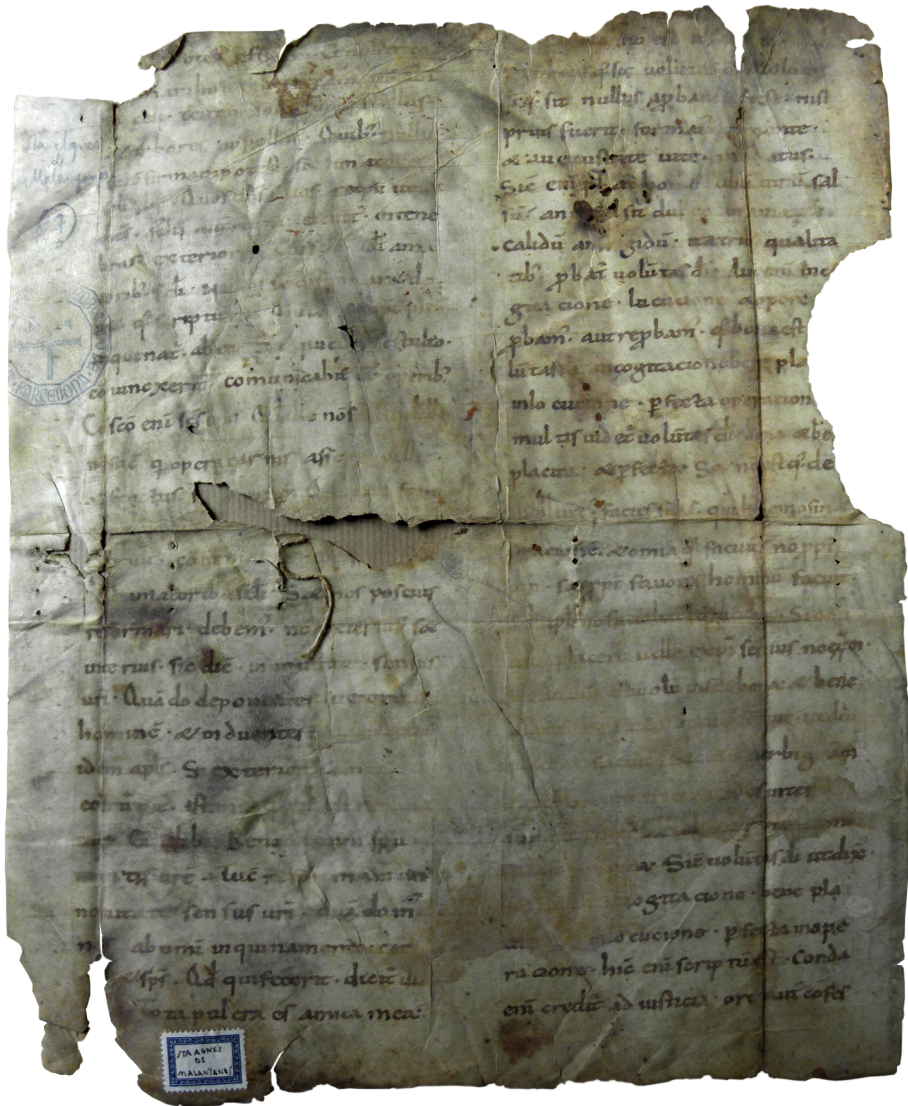

Figura 3. Barcelona, Arxiu Diocesà, carpeta 1, fragm. 57 (olim 12), v.

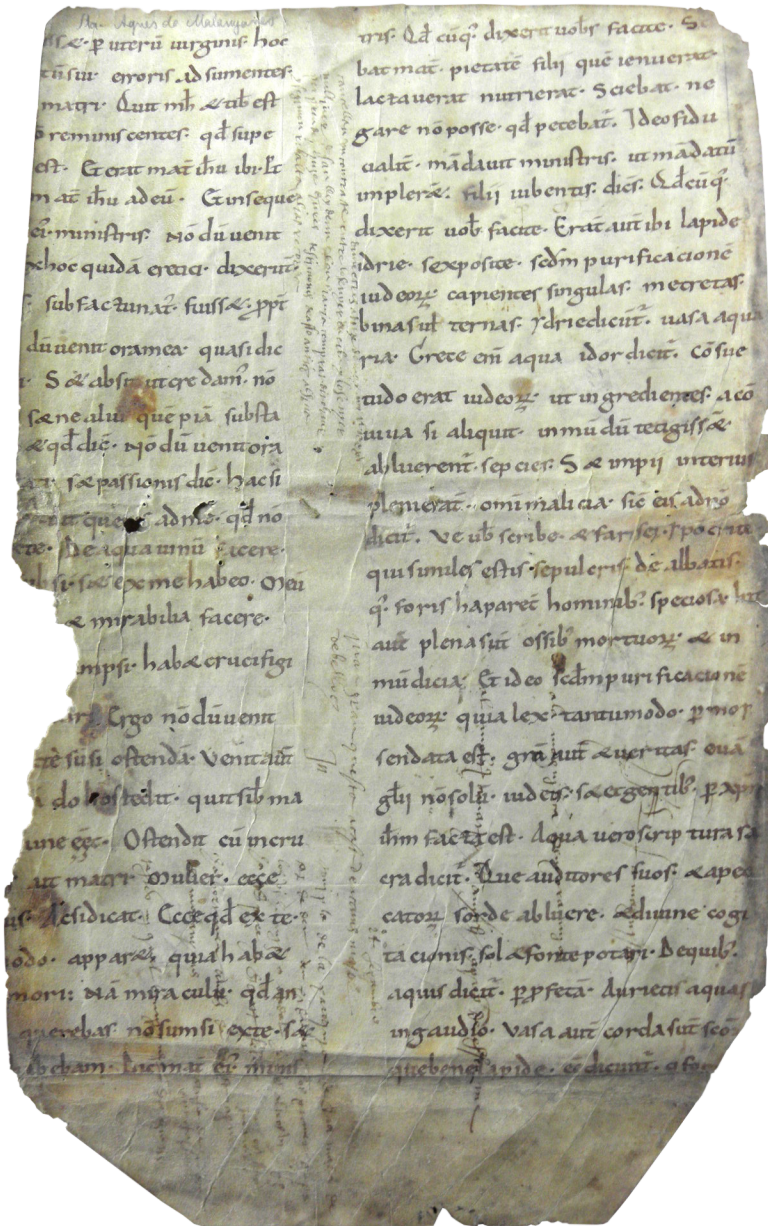

Figura 4. Barcelona, Arxiu Diocesà, carpeta 1, fragm. 15 (olim 16), r.

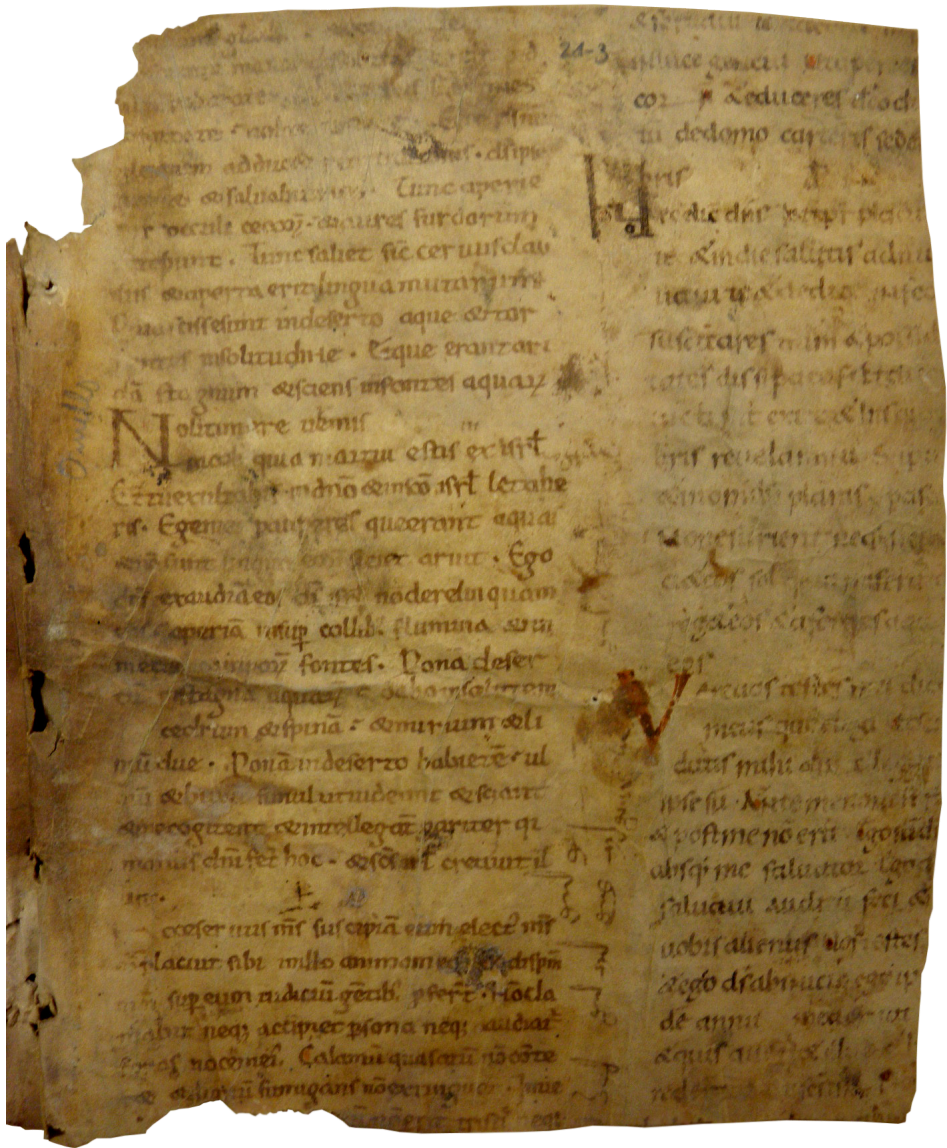

Figura 5. Tarragona, Arxiu Històric Arxidiocesà, ms. 21/3, f. 2r.

